

Historické regiony Česka – součást regionální identity v evropském prostoru

Článek nabízí pohled historika na problematiku regionů, jejich vývoje, proměn a významu pro regionální dějiny a regionální identitu. Zabývá se regiony v kartografickém znázornění a využitím vybraných regionů pro projekt Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS, řešený v programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity.

Historické regiony Česka a jejich význam pro regionální identitu

Česká republika (Česko) má své kořeny ukotveny hluboko v minulosti. Jako státní útvar a územní celek se formovala ve střední Evropě od raného středověku (10. století). Zároveň se již tehdy začala členit na menší územní celky, regiony, s mnoha různými funkcemi. Tyto územní celky se vyvíjely a proměňovaly, lišily se svým určením, významem, velikostí, přírodními podmínkami, počtem obyvatel a jejich demografickou a národnostní skladbou. Rozšíření působnosti správního či jiného územněorganizačního systému v zemi regiony v řadě případů stabilizovalo a příznivě působilo na jejich rozvoj, zejména hospodářský, dopravní nebo kulturní. Značnou roli přitom hrála spádovost k regionálním centrům, dopravní obslužnost a pocit příslušnosti (Semotanová 2008).

V současné době je tematika regionů, regionalismu a regionální identity v evropském prostoru velice živá, ale rovněž nesmírně obsáhlá. Vyjadřují se k ní historikové, geografové, sociologové, krajinní ekologové, etnologové a mnozí další odborníci. Studují vznik, trvání i zánik velkých či menších územních celků v historických souvislostech, ve vztahu ke krajině, k demografické, národnostní a sociální struktuře obyvatelstva, k hospodářskému a kulturnímu vývoji regionů i k jejich geopolitickému významu. Zabývají se proměnami jejich hranic a rozsahu, znázorněním historických regionů na rekonstrukčních mapách a tvorbou názvů regionů. Sledují rovněž příčiny a důsledky těchto změn v návaznosti na prognózování regionálního vývoje, koncipování strategií regionálního rozvoje (regionů různých měřítek), případně v souvislosti s revitalizací některých regionů. Součástí studia regionů a regionalismu je regionální identita a regionální dějiny, odrážející vztah člověka k území, kde žije nebo žil. Ve vztahu k regionům se člověk (společnost) definuje a vymezuje sama sebe, přičemž proces formování regionální identity výrazně souvisí s edukačními procesy, osvětou a popularizací (Chromý 2003; Semotanová 2002–2003; Heřmanová, Chromý a kol. 2009 aj.), nejčastěji pak s organizací veřejné správy (státní správy a samosprávy).

O regionech, jejich historii a výzkumu v minulosti i současnosti již bylo mnohé napsáno. Jacek Wódcz k diskusi o pojetí regionu výstižně poznamenal: „Všechny úvahy

o regionalismu a regionech začínají obvykle u sporů o definice. Zkušenost však ukazuje, že nevedou k ničemu, že tyto spory geografů, ekonomů, historiků, etnografů a sociologů jsou obvykle ukončeny konstatováním, že každý přistupoval k problému z jiného hlediska“ (Wódcz 1991). V tomto příspěvku je určující hledisko historické a historickogeografické. Historik na počátku i v průběhu svého výzkumu obvykle hledá odpovědi na otázky „co/kdo“, „kde“, „jak“ a „proč právě tehdy“, zatímco geograf (a historický geograf) připojuje otázku „proč právě tam“ (Semotanová, Chromý 2008). Kombinace obou přístupů je při studiu regionální problematiky velmi přínosná.

S jakými typy regionů se v dějinném vývoji českých zemí můžeme setkat, jaký je jejich vzájemný vztah a hierarchie, jakým způsobem lze přistoupit ke klasifikaci historických regionů, případně jak vnést do zdánlivě bezbřehého tématu prvek systémového třídění? Regiony a mikroregiony, územní celky různé velikosti, se vyvíjely vlivem aktivit jednotlivých skupin obyvatelstva, které často spojovaly společné politické, národnostní, mocenské, hospodářské či kulturní zájmy. Rozsah, hranice a krajina v regionech se v průběhu staletí měnily, nové regiony vznikaly, staré zanikaly. Z historického pohledu zahrnuje charakteristika regionů jen v oblasti politické správy množství proměnlivých; počínaje středověkem jde o úděly (díly, „pars“), okruhy hradské soustavy a posléze kraje, jako územní celky a samostatné polyfunkční správní jednotky pevněji zakotvené koncem 14. a počátkem 15. století. Hlavní územněsprávní reformy krajů v letech 1458, 1714, 1751, 1783 (Slezsko), 1848/1850, 1855, 1860 a 1862, 1949, 1960, 1990 a 1997 (s účinností od 2000) svědčí o proměnách hranic a mnohotvárnosti počtu, rozsahu a názvů krajů, stejně tak jako o vzniku a zániku dalších územních jednotek; od poloviny 19. století zejména politických okresů, okresních hejtmanskství nebo později okresů. Bez zajímavosti není pro studium regionalismu ani nerealizovaný návrh župního zřízení pro české země z roku 1920 (Semotanová 2002 a 2002–2003; Janák, Hladíková, Dobeš 2007; Pánek, Tůma 2008).

Regionální členění Česka po roce 1918 v projektu národní a kulturní identity

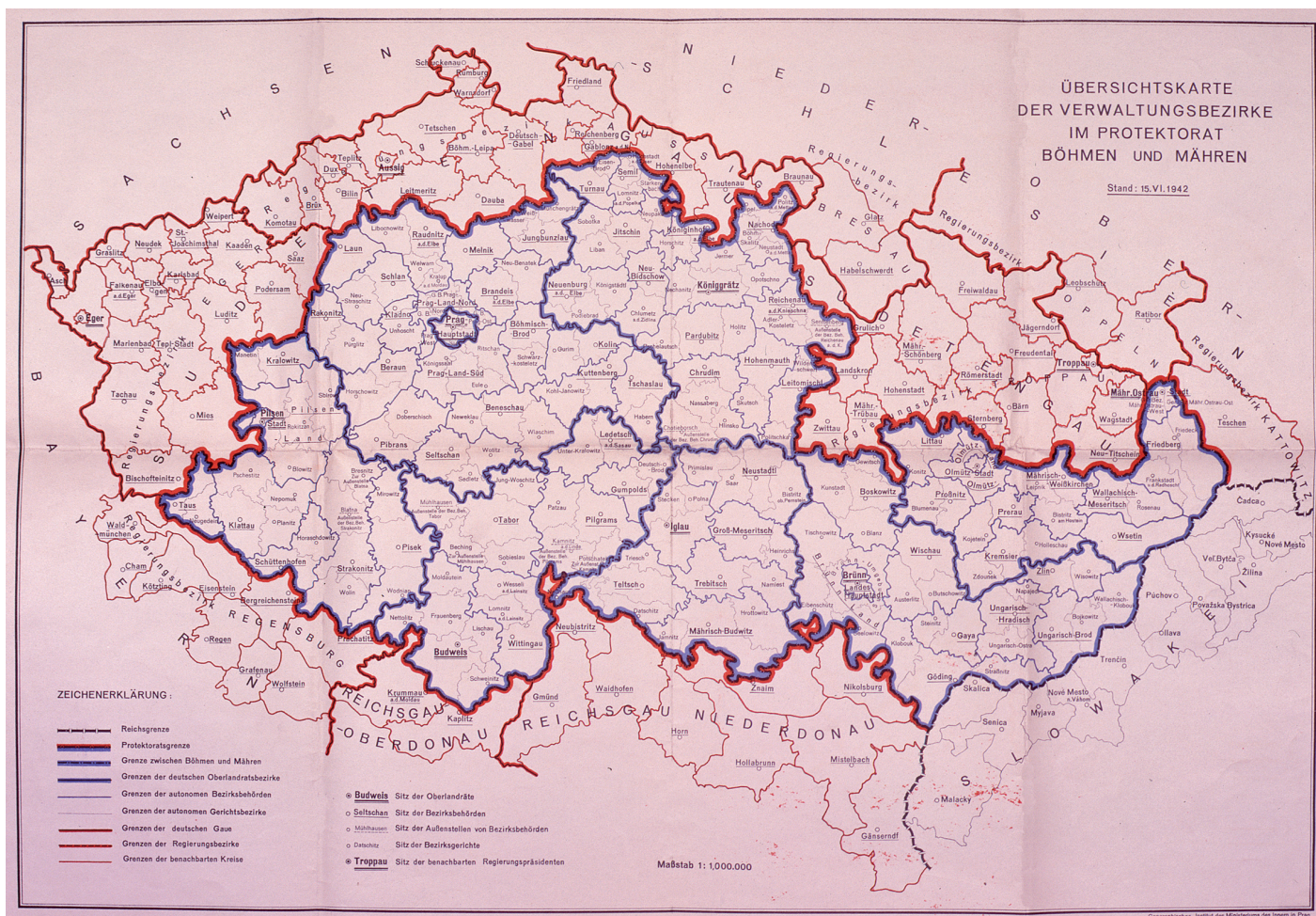
V soudobé historii českého státu, kdy od vzniku Republiky československé (Čes-

koslovenska) uplyne zanedlouho sto let (1918–2018), lze nalézt řadu vazeb na regionální vývoj a územněsprávní uspořádání. Mnohé události a dějinné procesy byly spjaty s vymezováním regionů různých velikostí a typů. Život obyvatel se odehrával a odehrává na území regionů různých měřítek a informace o demografickém vývoji státu v souvislosti s těmito regiony patří v mnoha oblastech k potřebným a využívaným údajům.

S ohledem na význam regionální a demografické problematiky v Československu a Česku od roku 1918 se proměnami regionů zabývá projekt Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS, který na léta 2012–2015 podpořilo Ministerstvo kultury České republiky (program aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity č. DF12P010-VV033, <http://www.urlab.cz/?naki>; zde více o projektu). Cílem projektu je zpřístupnit historická prostorová a statistická data týkající se současné České republiky pro využití v geografických informačních systémech širokému spektru domácích i zahraničních uživatelů – odborné i laické veřejnosti, žákům, studentům. Jedná se zejména o statistická data ze sčítání lidu po roce 1921 a jejich vazbu na příslušné územní jednotky včetně hlavního města Prahy. Projekt rovněž umožní využití výsledků výzkumu ve vzdělávání v rámci poznání národní a regionální identity a kultury. Prezentuje mimo jiné historický vývoj regionů jako specifických územních celků, proměňujících se výrazně v čase i prostoru. Řešiteli jsou odborníci z katedry sociální geografie a regionálního rozvoje, z katedry aplikované geoinformatiky a kartografie a z knihovny geografie a mapové sbírky Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a také z Historického ústavu Akademie věd ČR.

Významnou součástí řešení projektu a jednou z jeho kapitol je digitalizace hranic státu, krajů a okresů v letech 1921–2011 v rámci území současné České republiky a dále městských obvodů a katastrálních území v Praze. S tímto úkolem souvisí vyhledání, shromáždění a práce s kartografickými prameny (mapami), které se vážou na studium a poznání geneze historických regionů českých zemí. Za vhodné zdroje jsou pro projekt považovány mapy kompatibilní z hlediska měřítka a míry generalizace zájmových hranic.

V ZORNÉM POLI GEOGRAFŮ

Správný členění Protektorátu Čechy a Morava i odstoupených území k roku 1942. Mapa k nahlédnutí na www.geography.cz v Materiálech.
© Historický ústav AV ČR

Regiony a kartografie

Kartografické znázornění hranic regionů různých typů (zpočátku krajů) je zachyceno na mapách českých zemí již od počátku 17., systematicky od 18. století. Kromě přehledných map Čech, Moravy a Slezska s vyznačením státních, zemských a regionálních hranic vznikaly podrobné mapy jednotlivých krajů, od druhé poloviny 19. století také politických okresů a dalších územních celků (ve 20. století krajů, okresů, oberlandrátů aj.). Neméně důležité byly hranice katastrálních území, které jsou po více než sto padesát let podrobně a průřezově zachyceny na katastrálních mapách od operátu stabilního katastru z poloviny 19. století do současnosti. Regiony se tak staly výraznou součástí mapového obsahu. Hranice regionů lze porovnávat na starých mapách jak vertikálně (např. počty okresů a jejich zeměpisná jména po roce 1918, 1945, 1960 apod.), tak i horizontálně (např. rozsah okresů k roku 1927, jejich spádová centra či charakter krajiny). Mapy regionů s dobovým názvoslovím pro úřední účely, veřejnost i školy pozitivně přispěly k formování regionální identity; mnohé krajské mapy byly od poloviny 19. století užívány jako cestovní a vlastivědné, mapy politických okresů patřily po roce 1918 k oblíbeným učebním pomůckám.

Územněsprávní uspořádání po roce 1918

Pro uvedený projekt se odborníci shodli na vymezení regionů podle územněsprávního uspořádání, platného v době, k níž se výzkum váže, a to pouze na území současné České republiky. (Mimoto se při řešení projektu uplatňují také katastrální území.) Správní členění celého tehdejšího československého státu však v této souvislosti nelze opomenout. Československo se v letech 1920–1928 dělilo na pět velkých správních celků, nazvaných země: Čechy, Moravu, Slezsko, Slovensko a Podkarpatskou Rus. Jednotlivé země se členily na politické okresy (v českých zemích, tj. v Čechách, na Moravě a ve Slezsku) a župy (na Slovensku a v Podkarpatské Rusi). Župní zákon z 29. února 1920 s platností od 1. ledna 1923 zavedl župní zřízení na celém území Československa, realizovalo se však jen na Slovensku, kde bylo zřízeno šest nových žup, dvě města s regulovaným magistrátem a okresy. Na Podkarpatské Rusi zůstalo v platnosti staré uherské župní zřízení. V českých zemích se země členily na původní předválečné politické okresy. Podle zákona o organizaci politické správy z roku 1927 vstoupilo 1. prosince 1928 v platnost nové územní členění, ustano-

vující zemi Českou, sloučením Moravy a Slezska zemi Moravskoslezskou, zemi Slovenskou (Krajina Slovenská, Slovenská krajina) a zemi Podkarpatoruskou. Župní zřízení se rušilo a nahradily je v celém Československu politické okresy (Semotanová 2006).

Mnichovský diktát v září 1938 a okupace pomnichovského Československa (tzv. druhé republiky, od 19. listopadu 1938 Česko-Slovenska) nacistickým Německem 15. března 1939 znamenaly změny zásadního charakteru také pro územní členění státu. Odstoupená území byla postupně podřizována říšskoněmecké správě. Pohraniční oblasti jihočeské, jihomoravské a Hlučínsko byly připojeny k tehdejším sousedním správním celkům, župám (Oberdonau, Niederdonau a Oberschlesien). Z ostatního odstoupeného území byla vytvořena tzv. Reichsgau Sudetenland, Sudetská říšská župa, která se dělila na padesát tři venkovských okresů (Landkreise) a pět městských okresů. Městské okresy (Stadtkreise) tvořila města Liberec, Ústí nad Labem, Cheb, Karlovy Vary a Opava (Reichenberg, Aussig, Eger, Karlsbad, Troppau). Na území protektorátu existovaly původní politické okresy, označované jako autonomní, a nově zřízené oberlandráty, ustavené v průběhu prvního roku okupační

Československé okresy a další regiony v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1938 a 1945. Mapa k nahlédnutí na www.geography.cz v Materiálech.
© Historický ústav AV ČR

správy. Jejich počet se během druhé světové války proměňoval, po správní reformě Reinharda Heydricha v roce 1942 byl výrazně snížen na sedm, od 1. září 1944 existovalo již jen šest oberlandrátů.

Po druhé světové válce došlo k obnovení Československa v předmnichovských hranicích bez Podkarpatské Rusi, která se stala součástí tehdejšího Sovětského svazu. Územní členění obnoveného Československa navazovalo na stav k 29. září 1938. Tři země, Česká, Moravskoslezská a Krajina Slovenská, se dělily na okresy podle dekretu prezidenta republiky z 27. října 1945. Dne 1. ledna 1949 byly zrušeny země a v platnost vstoupil zákon o krajském zřízení. Vzniklo devatenáct krajů, členěných na okresy (kraj Pražský, Ústecký, Karlovarský, Plzeňský, Českobudějovický, Jihlavský, Pardubický, Hradecký, Liberecký, Brněnský, Gottwaldovský, Ostravský, Olomoucký, Bratislavský, Nitranský, Žilinský, Banskobystrický, Košický, Prešovský). Historická česká a moravská hranice již v novém krajském zřízení nebyla respektována.

Správní reforma z roku 1960 rozdělila Československo na deset krajů, Středočeský, Východočeský, Severočeský, Západočeský, Jihočeský, Severomoravský, Jihomoravský, Západoslovenský, Středoslovenský a Východoslovenský. Statut kraje získalo hlavní město Praha. Po roce 1990 došlo k obnovení demokratické samosprávy a ke zrušení kraj-

ských národních výborů (1990). Samostatná Česká republika se v letech 1993–1995 dělila na sedmdesát pět okresů, od 1. ledna 1996 na sedmdesát šest okresů (z okresu Šumperk se oddělil okres Jeseník). 1. ledna roku 2000 vstoupil v platnost ústavní zákon z roku 1997 o vzniku vyšších územních samosprávních celků, který obnovil krajské zřízení a vymezil rozsah čtrnácti nových krajů se současnými názvy Praha, Středočeský, Liberecký,

Ústecký, Karlovarský, Plzeňský, Jihočeský, Pardubický, Královéhradecký, Moravskoslezský, Kraj Vysočina, Jihomoravský, Olomoucký a Zlínský. K 1. lednu 2003 byly zrušeny okresní úřady (nikoliv okresy jako územní jednotky) a namísto nich byly zavedeny tzv. obvody obcí s rozšířenou působností státní správy (Pánek, Tůma 2008). Je zřejmé, že okresy jako typy regionů určitého rozsahu a funkce tvořily územněsprávní jed-

Jihlavský kraj se v letech 1949–1960 rozkládal po obou stranách bývalé zemské česko-moravské hranice. Prostorovým vymezením se mu v mnohém podobá současný Kraj Vysočina, nazvaný původně též Jihlavský (k jeho vzniku v roce 1997 Chromý, Marada 2001). Oba kraje mají na mapách okrouhlý tvar a jsou totožné s oblastí Českomoravské vrchoviny. V Kraji Vysočina dnes ovšem chybí Dačicko, které bylo v roce 1960 (po zrušení Jihlavského kraje) přičleněno do Kraje Jihočeského. Středem obou krajů procházela a prochází po severovýchodní diagonále dnes již historická zemská českomoravská hranice. Od 16. století se západně a severně od zemské hranice rozkládal Bechyňský a Čáslavský kraj, východně a jihovýchodně Jihlavský a Znojemský kraj. Části těchto čtyř krajů spadaly do Jihlavského kraje z let 1960–1990 a přibližně i současného Kraje Vysočina. Pokud by se promítl Kraj Vysočina do krajského uspořádání z let 1751–1850, obsahoval by části Tábořského, Čáslavského, Jihlavského a Znojemského kraje. V letech 1850–1855 zasahoval do území nynějšího Kraje Vysočina tehdejší Budějovický, Pardubický a Brněnský kraj, v letech 1855–1860/1868 (1860 zrušení krajských úřadů, 1868 definitivní zánik krajů) Tábořský, Čáslavský a Jihlavský a Znojemský kraj. V letech 1960–1990 bychom vytvořili Kraj Vysočinu z částí tehdejších krajů Jihočeského (s Dačickem), Jihomoravského a Východočeského. Tento příklad charakterizuje poměrnou nestabilitu správních hranic v souvislosti s reformami územněsprávního uspořádání českých zemí v minulosti. Každé z těchto uspořádání zanechalo stopu v myslích lidí. A tak není překvapením, že zástupci různých organizací pociťují vztah k území odlišně. I na Vysočině bychom dnes našli obyvatele, kteří se označují za Jihočechy (např. na Pacovsku), nebo za Východočechy či Jihomoravany.

V ZORNÉM POLI GEOGRAFŮ

notku nepřetržitě pro období mnoha deseti-letí (politické okresy vznikly v polovině 19. století), a tedy rovněž pro léta 1918–2002 sledovaná v projektu; jejich rozsah a hranice však nebyly v jednotlivých etapách územněsprávního vývoje zcela totožné. Historická zeměpisná jména regionů i jejich spádových center pak odrážejí politické a správní proměny Česka a stávají se rovněž součástí jeho kulturního dědictví (Semotanová 2011).

Praha, region mnoha proměn

Samostatným územněsprávním celkem byla po vzniku Republiky československé Praha, hlavní město nového československého státu. Zvětšující se pražská aglomerace nebyla z hlediska územní správy celistvá a brzy si vyžádala radikální řešení. Připojením okolních obcí k původnímu jádru města vznikla roku 1920 s platností od 1. ledna 1922 Velká Praha. Území hlavního města se výrazně zvětšilo na cca 172 000 km², počet obyvatel činil k roku 1921 kolem 677 000, k roku 1930 vzrostl na cca 849 000 (data ze sčítání lidu). Václav Vojtíšek, významný archivář a historik první poloviny 20. století, ke vzniku Velké Prahy napsal: „Dnes máme Velkou Prahu teoreticky, ale uplyne ještě slušná řada let, nežli město bude prakticky sloučeno v harmonický celek“ (Vojtíšek 1936). Před necelým staletím začal proces utváření moderní pražské velkoměstské aglomerace spjatý s demografickým a stavebním rozmachem i s utvářením pražské regionální identity. K dalšímu územnímu a demografickému růstu Prahy pak došlo v letech 1960, 1968 a 1974 (Semotanová 2007).

Mapa Karlínského okresu v Pražském kraji k roku 1861, výřez.

Mapa k nahlédnutí na www.geography.cz v Materiálech. © Historický ústav AV ČR

Závěr

Vnímání a výzkum současných regionů ve vztahu k jejich historii – k regionálním dějinám – a k utváření regionální identity může být mnohem intenzivnější, výmluvnější a přehlednější, uskuteční-li se prostřednictvím srovnávání souborů dat z území celého státu. Údaje demografické, kulturní, hospodářské či jiné povahy jsou v historických pramenech – písemných i mapových – vymezeny hranicemi regionů. Začleněné do časové a prostorové kontinuity poskytnou nové pohledy na regionální problematiku Česka v historickém vý-

voji. Mapy regionů, cenná součást mapového bohatství Česka, tak představí hodnoty národní a kulturní identity státu nejen domácím, ale i zahraničním zájemcům a odborníkům.

Eva Semotanová,
Historický ústav AV ČR, Praha
semotanova@hiu.cas.cz

Článek byl zpracován v rámci řešení projektu NAKI Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS, č. DF12P01OVV033.

Historical Regions of Czechia: An Integral Part of Regional Identity in European Space. The roots of the Czech Republic are anchored in the distant past. Czechia, as a political and territorial unit within Central European space, has been formed since the early Middle Ages (10th century). Similarly, since that time, Czechia has been divided into smaller territorial units: regions with a wide variety of functions. The extent, borders and landscapes within these regions have changed over the centuries. New regions have emerged and old regions have ceased to exist. People (and society) define and identify themselves in relation to regions. And this process of regional identity formation is closely tied to educational processes, enlightenment and popularization. Many research projects explore the issue of regions and, in so doing, contribute to the perpetuation of a historical regional consciousness. Placing regions into a temporal and spatial continuity presents new and comparable perspectives on Czechia's regions throughout its history.

LITERATURA A ZDROJE DAT:

- HEŘMANOVÁ, E., CHROMÝ, P., aj. (2009): Kulturní regiony a geografie kultury. Kulturní realie a kultura v regionech Česka, Praha, 348 s.
CHROMÝ, P. (2003): Formování regionální identity: nezbytná součást geografických výzkumů, in: Geografie na cestách poznání, Praha, s. 163–178.
CHROMÝ, P. (2009): Region a regionalismus. Geografické rozhledy, 19, 1, s. 2–5.
CHROMÝ, P., MARADA, M. (2001): Kraj Vysočina. Geografické rozhledy, 11, 2, s. 46–47.
JANÁK, J., HLEDÍKOVÁ, Z., DOBEŠ, J. (2007): Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost. Praha, 570 s.
OUŘEDNÍČEK, M., aj.: „Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS,“ (program aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity NAKI č. DF12P01OVV033, <http://www.urrlab.cz/?naki>).
PÁNEK, J., TŮMA, O., aj. (2008): Dějiny českých zemí, Praha, 492 s.
SEMOTANOVÁ, E. (2002–2003, vyšlo 2006): Historické regiony a regiony současnosti – jiný pohled. Středočeský sborník historický 28–29, s. 127–139.
SEMOTANOVÁ, E. (2008): K problematice regionů – časoprostorových průsečíků, in: Regiony – časoprostorové průsečíky, Praha, s. 7–25.

- SEMOTANOVÁ, E. (2011): Zeměpisné názvosloví českých zemí jako odraz krajinných a dějinných procesů, Český časopis historický 109, č. 3, s. 518–550.
SEMOTANOVÁ, E., aj. (2007): Česko. Ottův historický atlas, Praha, 408 s.
SEMOTANOVÁ, E., CHROMÝ, P. (2008): Historická geografie: most mezi historií a geografii, in: 9. sjezd českých historiků. Pardubice 6.–8. září 2006, 2, Historie v kontextu ostatních vědních disciplín, Brno, s. 231–246.
VOJTÍŠEK, V. (1936): Praha v obnoveném státě československém. Praha, 829 s.
WÓDZ, J. (1991): Moderní koncepce regionalismu – sociologické úvahy, in: Slezský sborník 89, Opava 1991, s. 50–53.

APLIKACE DO VÝUKY:

1. Pojmenujte kraj, ve kterém žijete, a zjistěte (např. v odborné literatuře), jak se měnil od vzniku Československa roku 1918. Které jeho části byly v minulosti součástí jiných krajů?
2. Jak byste charakterizovali kraj, ve kterém žijete? Jaké jsou významné přírodní a kulturní památky vašeho regionu?
3. Vyjádřete svůj osobní vztah ke kraji, který je vaším domovem. Dozvěděli jste se zajímavé poznatky o jeho minulosti, a pokud ano, kde nebo od koho?